

A. O. Butko

Central Ukrainian National Technical University

THE PROBLEM OF THE SOURCE STUDY OF THE DETERMINING THE RIGHTS OF PROPERTY ON THE SOILS OF THE TERRITORY OF ZADNIPRS'KYKH PLACES ON THE BASIS OF DOCUMENTS OF THE END OF XVII – THE FIRST HALF OF THE XVIII CENTURY

The article is devoted to the problems of determining the belonging of both the Zадneprian places of the Hetmanate at the state level and natural lands, in the private sphere during the period of the end of the 17th – the first half of the 18th century, were analyzed, analyzing known cartographic and written sources.

Keywords: *Potyasminnya, territory of Zадnips'kykh places of the Hetmanate, inter-state treaties, documents of ownership of the soil.*

REFERENCES

1. *IK NBUV*. – D. 6746 (kopiia 1759 roku) takozh RV BAN Rosii (m. Sankt-Peterburh), d. 545.
2. *IR NBUV*. – F. II. – d. 1740.
3. *IR NBUV*. – F. I. – Spr. 631. – D. 59303 – 59347.
4. *IR NBUV*. – F. I. – Spr. 631. – DD. 59309 – 59317.
5. *IR NBUV*. – F. I. – Spr. 631. – DD. 59332 – 59334.
6. *IR NBUV*. – F. I. – Spr. 631. – D. 59322.
7. *IR NBUV*. – F. I. – Spr. 631. – D. 59336.
8. *Krykun N.* Admynstratyvno-terytoryalnoe ustroistvo Pravoberezhnoi Ukrainy v XV – XVIII vv. Hranitysy vovodstv v svete ystochnykov / N. Krykun. – K., 1992. – 150 s.
9. *Pyvovar A. V.* Poselennia Zадnips'kykh mist do utvorennia Novoi Serbii v dokumentakh seredyny KhVIII stolittia / A. V. Pyvovar. – Kyiv: Akademperiodyka, 2003. – 336 s.
10. *Polonska-Vasylenko N. D.* Zaselennia Pivdennoi Ukrainy v polovyni XVIII stolittia (1734 – 1775). Ch. 1. Zaselennia Novoi Serbii ta Slovianoserbii. – Miunkhen: Ukrainyski vilnyi universytet, 1960. – 222 s.
11. *RV BANR*, m. Sankt-Peterburh. – d. 545
12. *Reiestr* Viiska Zaporozkoho 1649 roku / Pidhot. do druku O. V. Todiichuk (holov. uporiad.) ta in.; Redkol.: F.P. Shevchenko (vidp. red.) ta in. – K.: Naukova dumka, 1995. – 586 s.
13. *TsDIAK* Ukrainy, f. 51, op. 3, spr. 11437. Kopiia. Opublikovano: Povne Zibrannia Zakoniv Rosiiskoi Imperii, T.I, №1186, stattia 3 – s. 773 – 775, stattia 7 – s. 776, Sankt-Peterburh, 1830 r.
14. *TsDIAK* Ukrainy. – F. 51 – Op. 3. – Spr. 11437.
15. *TsDIAK* Ukrainy. – F. 51. – Op. 3. – Spr. 11144.
16. *TsDIAK* Ukrainy. – F. 51. – Op. 1. – Spr. 11437.

ABOUT THE AUTHOR

Butko Andriy Oleksandrovich – Director of the Svitlovodsk City Local History Museum, postgraduate student of the Department of Social Sciences, Information and Archival Affairs of the Central Ukrainian National Technical University.

УДК 930,1(477) «15/18»

С. В. Проскурова

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ОГЛЯД ІСТОРИОГРАФІЇ ЧУМАЦТВА

Проблема чумацтва в системі суспільних наук належить до найменш розроблених. Роль та місце, відведені їй, явно не відповідають значущості цього унікального явища в історії України. Окремі дослідження промислу в етнографії, фольклористиці, соціальній та економічній історії, етнології викликали потребу систематизувати наукові праці за хронологічним принципом.

Ключові слова: *історіографія, чумацтво, чумацька валка, чумацький фольклор.*

Інтерес до теми українського чумацтва в науковій літературі виник близько останньої чверті XIX сторіччя. Тема зацікавила одразу істориків, етнографів та фольклористів. Однією з причин, що зумовили цю зацікавленість, була невідворотність змін в соціально-економічному устрої Російської імперії після реформ 60-х років XIX ст. Вони не залишили чумакам жодного шансу на виживання

в умовах капіталізації суспільства. Чумацтво зацікавило дослідників вже як, певною мірою, реліктове явище.

Російський історик, етнограф, почесний член НТШ О. М. Пипін (1833 – 1904 рр.), підсумовуючи ступінь розробленості даної проблеми українською етнографією на початок 1890-х рр. [31, с. 372], вказав на монографії І. Рудченка, А. Скальковського та Ф. Щербини. Словник Ф. Брокгауза та І. Єфрона серед авторів публікацій про чумацтво згадував також М. Сумцова [46, с. 57].

Хрестоматійним вважається єдине в ХІХ ст. спеціальне дослідження проблеми І. Я. Рудченком (1845 – 1905) [33]. Дослідник зібрав і систематизував чумацькі пісні з рукописних збірок П. Куліша, І. Новицького, Л. Ільницького, А. Русова. Всього нараховується близько 70 пісень (у 250 варіантах), з нотами та коментарями автора. Їм передував історичний нарис про походження промислу, його еволюцію та сучасний автору стан [32].

Витлумачуючи етимологію терміну *чумацтво*, І. Рудченко (як і А. Скальковський) вважав, що самоназва промислу походить від *чуми* (морової язви, вберігаючись від якої, чумаки мастили одяг дьогтем). При цьому він полемізував з М. Максимовичем та Д. Іловайським, які віддавали перевагу тюркському походженню терміну [33, с. 214].

І. Рудченко висунув оригінальну версію щодо зародження промислу. На його думку, чумацтво виникло задовго до зародження козацтва. На підтвердження своєї гіпотези він навів рядки з щоденника Вільгельма де Рубрука за 1253 рік [33, с. 212]. І. Рудченко не погоджувався з П. Кулішем, який стверджував, що “чумацький промисел був нерозривною частиною козацтва ... Перед тим, як козаки стали відомими всьому світові своїми наїздами, в актах вже йшлося про їх чумацтво та суперечки з міщанами по торгових справах...” [3]. За І. Рудченком, чумацтво – цілком самостійний промисел, що продовжував існувати в часи козацтва [33, с. 211].

Автор торкнувся географії промислу та етимології назв так званих “одвічних” чумацьких шляхів: “Чорний шлях називають так по причині небезпеки, якій підлягають всі, хто проїздить ним. В народі шлях цей називають ще Шпаковим за йменням чумацького отамана Шпака. Муравський дістав свою назву від мурави-трави” [33, с. 212].

Оригінальними були уявлення Рудченка про організацію чумацької валки (ватаги). Він не поділяв популярних на той час ідей про *повальну асоціативність*: на думку І. Рудченка чумацька валка “... нічого не має спільного з асоціацією: вона організується єдино для безпеки кожного в подорожі... Життя валки – далеко не громада: вона загальна лише настільки, наскільки безпека та вигода кожного необхідна в дорозі. Все, що у них спільне... це їжа і сторожа волів на попасі” [33, с. 228].

В чумацьких піснях І. Рудченко вбачав дорогоцінні пам’ятники народної творчості, які висвітлюють риси побуту, не описані історією. Посилаючись в основному на фольклорні пам’ятки, І. Рудченко описав життя чумаків удома, приготування до подорожі – “чумачки”, проводи чумаків, побут у дорозі, пригоди тощо.

Наступні дослідники чумацтва неодмінно зверталися до праці І. Рудченка. Словник Ф. Брокгауза та І. Єфрона репрезентував його працю як найбільш повне дослідження українського чумацтва [46, с. 57].

Відомий дослідник козацтва та історії Півдня Росії А. О. Скальковський (1801 – 1899) торкнувся теми чумацтва у кількох монографіях [35; 36; 37]. Чумацтво цікавило дослідника лише в контексті вивчення козацтва. Посилаючись на архівні джерела, А. Скальковський розкрив зміст торговельних взаємин між Польщею та

Запоріжжям, визначив основні статті торгівлі з обох боків та навів приклади взаємовигідних угод. На його думку, чумацтво було основною ланкою цих взаємин [35, с. 39, 41 – 45]. Стосунки чумаків з гайдамаками подавалися ним украй негативно: “Гайдамаки, а з ними і запорожці... грабували чумацькі ватаги... не боячись ні Російського уряду, ні Коша...” [35, с. 45].

А. Скальковський надав історичну довідку про походження та розробку кримських соляних промислів, так званих *прогноїв*, зокрема: про вигідність їх розробки, порівняно з Бахмутським промислом на Слобожанщині; про зацікавленість запорозьких козаків у освоєнні солоних озер та створення Прогноїнської паланки Війська Запорозького; про заселення місцевості навколо озер українцями (на це вказувала місцева топоніміка – всі озера, крім Кізлярського й Сакви, носили українські назви – Змієве, Придорожне, Криве, Пропадуще, Грицькове, Пересипи, Скалькувате); про розвиток промислів після укладення Кучук-Кайнарджійського миру 1774 р., приєднання Криму до Росії та перехід промислів під казенне управління; про взаємовигідне співробітництво Війська Запорозького з татарськими властями, покровительство татар чумацькій торгівлі, її організацію, систему митних тарифів тощо [36, с. 456, 466, 469, 472 – 475].

Цікавою з точки зору дослідження одного з аспектів чумацької торгівлі є історична розвідка А. Скальковського про рибальство в гирлі Дону, що в ньому певну участь брали і чумаки: “Тисячі бурлаків і сімейних українців пускалися на Дон піші і тяглі, тобто з мажами з воловою запрягою, для вилову і купівлі риби” [36, с. 403]. Він наводив відомості про організацію промислу, суперництво між рибальськими ватагами.

Один із засновників народницького напрямку в історіографії М. Костомаров (1817 – 1885), оглядаючи історичне життя українців, виділив серед “типів суспільного життя”, (гіпотетично, випередивши архетипи К. Г. Юнга – прим. *Проскурової*) історичний тип “чумака”, як *перехідний від “козака” до “селянина”* [9, с. 149 – 154]. І якщо козака М. Костомаров вважає основною дієвою особою української історії і зразком українського характеру, то чумака – спадкоємцем “згаслого лицарства”, який залишився “по духу і характеру – козак”. Посилаючись на фольклорні та історичні джерела, вчений окреслив характерні риси типу українського козака і його наступника – чумака.

Дмитро Чижевський (1894 – 1977) уважав психологічну характеристику українців Костомарова однією з найширших і найглибших, як на його час.

Подібним же чином, тобто лише настільки, наскільки це стосувалося історії козацтва, торкнулися теми чумацтва видатні історики та збирачі запорозьких старожитностей Д. І. Яворницький та Я. П. Новицький.

Серед зібраних Я. Новицьким (1847 – 1925) наративних пам’яток – оповідей прямих нащадків запорожців – є чимало свідчень про чумаків [16, с. 41, 50 – 56, 60, 67].

Д. Яворницький (1855 – 1940) присвятив дослідженню торгівлі запорозьких козаків розділ у своїй фундаментальній праці з історії козацтва [47, с. 291 – 301]. Посилаючись на праці А. Скальковського та відомі на той час архівні матеріали, вчений описав масштаби та спрямування торговельних операцій запорожців, прослідкував їх від перших письмових згадок (1499 р.) до кінця XVIII ст., показав участь у них чумаків, описав прийоми переміщення вантажів традиційними шляхами, взаємини чумаків з козаками, татарами та російськими властями.

Більш детально дослідив чумацтво відомий український вчений, статист, економіст Ф. Щербина (1849 – 1936 рр.). Він уважав, що чумацькі ватаги були не чим іншим, як обшинно-артільною формою організації праці, хоча і підкреслював, що

українцям більш притаманний індивідуалізм, а земельна община підрізана в самому корені [45, с. 2, 3, 5 – 8].

Причину виникнення чумацтва Ф. Щербина вбачав у необхідності доставки солі та риби з сусідніх з Україною місцевостей, тобто розвиток міжнародних торговельних взаємин. Час оформлення чумацтва у промисел, на думку автора, співпадав “з відособленням України в більш-менш самостійне ціле”, а розквіт – з розквітом козацтва: “...Під покровительством Запорозької Січі сотні і тисячі чумацьких возів, які належали самим козакам, ходили далеко в Польщу, в Галичину, в Молдову, на Дон і в Росію. Україна була в цей час центром, з якого, як по радіусах, снували туди й сюди чумацькі валки”[45, с. 132, 133].

Дослідник детально зупинився на географії промислу, вважаючи географічний фактор (велику протяжність шляхів, наявність серйозних природних перешкод), а також протидію з боку населення територій, що ними проходили чумацькі шляхи, головними причинами того, що торгівля була можливою лише під захистом грубої сили. Звідси, на його думку, походили постійна готовність чумаків до небезпеки, організація ватаг по типу Січі, сувора регламентація взаємин поміж ватажанами [45, с. 136 – 143].

Ф. Щербина детально зупинився на сучасному йому стані розвитку промислу, що характеризувався, з одного боку, капіталізацією, а з іншого – трансформацією чумака-торгівця в чумака-візника [45, с. 152 – 154]. Він дещо ідеалізував взаємини в середовищі чумаків, стверджуючи, що взаємодопомога та взаємовиручка, які, на його думку, панували у ватагах, поширювалися і на ставлення чумаків-багатіїв до своїх менш підприємливих односельців[45, с. 160 – 175]. Також Ф. Щербина описав чумаків різних місцевостей України.

Письменник-публіцист, теоретик слов’янофільства І. С. Аксаков (1823 – 1886) торкнувся теми так званих “близьких” чумаків, а також обсягів суто чумацької торгівлі на Полтавщині напередодні реформ 60-х років XIX ст. [1, с. 41 – 43]. Місце та роль чумацької торгівлі у загальному товарообігу Російської імперії дотично згадуються в монографіях В. А. Бутенка [5] та І. М. Кулішера [12].

Наприкінці XIX сторіччя рамки чумацького промислу продовжували звужуватися. Це спонукало українських істориків та етнографів до вивчення даного пласта народної культури вже як реліктового явища.

Але спеціальні дослідження, що систематизували б накопичений історичний, етнографічний та фольклорний матеріал про чумацтво, в цей час не проводилися. Фундаментальна праця з української історії та етнографії кінця XIX – початку XX ст. “Украинский народ в его прошлом и настоящем” містить лише епізодичні відомості про чумацький промисел. Як правило, це характеристика комплексів матеріальної культури (опис воза, дігтярного промислу тощо) [41, с. 498, 500 – 503]. Саме на реконструкції Хв. Вовка посилається російський етнограф Д. Зеленін, описуючи матеріальну культуру українського чумацтва в своєму комплексному дослідженні “Востоочнославянская этнография” [7, с. 498, 500 – 503].

Ряд досліджень про історію та сучасний стан промислу належать відомому українському етнографу, громадському діячеві професорові М. Ф. Сумцову (1854 – 1922 рр.). У статті “К истории слободско-украинского чумачества”[39, с. 162 – 163, 170 – 171] він обмежив часові й географічні рамки дослідження Слобожанщиною та XVIII – першою половиною XIX ст., зосередившись на таких аспектах, як спрямування економічних інтересів слобідських чумаків, матеріальна культура (транспорт, провіант), соціальні взаємини (використання найманої робочої сили, організація ватаг, стосунки між чумаками, їх взаємини з татарами, росіянами, євреями тощо, взаємини з сільською громадою), змалював типовий психологічний

портрет чумака та деякі риси його духовного світу. В результаті опитування колишніх чумаків сіл Боромля та Котельова Охтирського повіту Харківської губернії, дослідник констатував як поступове згортання обсягів промислу, так і зникнення його в традиційних осередках під впливом соціально-економічних реалій, що знайшло відображення у його статті “*Остатки чумачества (культурные переживания)*” [40].

Ряд історико-статистичних досліджень другої половини XIX ст. [14; 44; 49] висвітлює місце чумацького промислу в загальному товарообігу на українських землях, окреслює географічні межі основних осередків чумацтва та проходження чумацьких шляхів.

У Російській імперії діяла досить налагоджена система проведення статистичних досліджень. Їхні масштаби особливо зросли з початком реформи місцевого самоврядування та появою земств, які мали у своєму штаті статистиків. Починаючи з середини XIX сторіччя, статистичні дослідження охоплюють цілі регіони України. Статистичні відомості мають відношення до предмету дослідження, оскільки містять відомості щодо соціальної організації чумаків, географії промислу тощо. Їх опрацювання дало можливість досить повно реконструювати характер господарської діяльності населення, динаміку розвитку господарства, у тому числі чумацького промислу.

Дослідження офіцера російського генштабу О. О. Шмідта [14] охоплює територію Херсонської губернії в період після реформи 1861 року. Отримані ним відомості свідчать про бурхливий розвиток чумацтва у перші пореформені роки. Так, у м. Бериславі, відправному пункті на чумацькому тракті Берислав-Каховка-Перекоп, населення якого становило на 1857 рік 6 тис. осіб, налічувалося 8 постійних дворів та 25 питейних закладів, а щороку трактом проходили понад 100 тисяч возів. Ці відомості дають уявлення про масштаби розвитку промислу на Півдні України [14, с. 756 – 761].

Значимими є припущення О. Шмідта щодо чинників, які сприяли бурхливому розвитку чумацтва в цій місцевості. Одним із них він вважає той, що заселення так званої Новоросії здійснювалося переважно вихідцями з Полтавщини, Київщини, Черкащини (тобто місцевостей, відомих як осередки чумацтва), які на нових землях зайнялися звичним видом господарської діяльності. Інший полягає в адміністративних заходах російського уряду. Так, переведення Берислава у 1832 р. у розряд військових поселень призвело до значного скорочення землеробських угідь (з 20 000 до 3 400 десятин), що спонукало селян до пошуку нових видів господарської діяльності, одним з яких стало чумацтво [14, с. 281]. Важливими є також наведені О. Шмідтом відомості про географію промислу та чумацькі осередки на Херсонщині [14, с. 754 – 758].

На участі чумаків у хлібній торгівлі докладно зупинився у своєму дослідженні Ю. Янсон [49].

Земські статистичні дослідження останньої чверті XIX ст. містять переважно фрагментарні відомості про чумацтво. Так, в описі Щербаківської волості Єлисаветградського повіту згадується лише про існування візництва, або *фури*: селяни вивозили хліб з німецьких економій та хуторів до пристаней на Південному Бузі, створюючи при цьому артілі, члени яких відповідали за вантаж круговою порукою [44].

У Кіровоградському обласному державному архіві виявлено матеріали земського діяча Херсонської губернії, засновника краєзнавчого музею в Єлисаветграді (нині Кропивницький), учасника етнографічної експедиції під проводом Хв. Вовка, П. З. Рябкова (1848 – 1927). П. Рябков у матеріалах до

майбутньої (на жаль, так і не опублікованої) статті “Чумацтво в Херсонській губернії” [8] зафіксував ряд наративних пам’яток – розповідей колишніх чумаків, а також унікальні пам’ятки матеріальної культури, навівши точні креслення та обміри чумацької мажі з назвами кожної з деталей, виконані 1910 року у м. Бериславі Херсонської губернії [8] та поромів, якими чумацькі валки переправлялися через Дніпро. Матеріали про чумацтво на Півдні України, зокрема в Єлисаветградському повіті, введені до наукового обігу у статті автора “*Видатний дослідник чумацтва 20-30-х років ХХ ст.*” [24, с. 98–104].

Кінець ХІХ – початок ХХ ст. з їх різкими змінами політичної ситуації на теренах України змусили істориків перекваліфікуватися на публіцистів та пропагандистів української національної ідеї. Роки першої російської революції, світової війни, жовтневої смути, братовбивчого громадянського конфлікту не сприяли проведенню історичних та етнографічних досліджень етнокультурного релікту.

Відновлення інтересу до чумацтва, як соціокультурного явища, припадає на 20-і роки ХХ ст. Розпочався новий період в етнографічному вивченні культури і побуту українського народу, тісно пов’язаний зі спробами національно-державної розбудови та ренесансом української культури.

При Всеукраїнській Академії Наук (ВУАН) було створено Етнографічну комісію (існувала з 1921 по 1931 рік). Її друкованим органом став “*Етнографічний вісник*”. Протягом роботи комісії виходив також “*Бюлетень Етнографічної комісії*” та “*Матеріали до вивчення виробничих об’єднань*”, другий випуск яких – “*Чумаки*” [15] – підсумовував працю членів комісії В. Петрова, В. Ляскоронського, В. Білого, Н. Букатевича, С. Терещенко, І. Галюна та інших і висвітлював один з “пережитків” професійних об’єднань в Україні – чумацький промисел.

План проекту комплексного дослідження був розроблений в середині 20-х років під керівництвом відомого організатора науки, етнолога В. Петрова. Детальні відомості про організаційну і наукову діяльність вченого в Етнографічній комісії, зокрема у підготовці другого випуску “*Матеріалів...*” містяться в статті В. М. Андрєєва “*Діяльність В.Петрова в Етнографічній комісії при ВУАН (1921-1933 рр.)*” [2, с. 77–93].

Професіоналізм, використання широкої джерельної бази, надання переваги матеріалам, здобутим під час польових експедицій притаманні праці, яка не втратила актуальності до сьогодні. Вчені нової генерації глибше осмислили роль та місце чумацтва в історії та економічному розвитку України. Однак у 1930-і роки більшість членів Етнографічної комісії було репресовано, а їхні праці надовго вилучено з наукового обігу.

Рукописні фонди ІМФЕ НАН України містять матеріали зібрані здебільшого членами та кореспондентами Етнографічної комісії ВУАН В. Білим, Н. Букатевичем, І. Галюном, Н. Малечею, Я. Риженком, С. Терещенко під час польових експедицій до колишніх традиційних осередків чумацького промислу (Черкащини, Чернігівщини, Полтавщини, Одещини та Херсонщини).

Цей своєрідний етнографічно-фольклорний архів чумацтва лише частково було використано при підготовці до публікації другого випуску “*Матеріалів до вивчення виробничих об’єднань*”, присвяченого чумацтву, позаяк науковці вже перебували під слідством.

Наукову цінність мають зібрані дослідниками відомості, що стосуються соціально-економічних аспектів чумацького промислу, його матеріальної культури, фольклору, зокрема демонології, а також регіональних особливостей чумацтва в різних його осередках.

Польовій експедиційній роботі етнографів передувала підготовка “Програми для збирання відомостей про чумаків від останніх чумаків або їхніх родин” розробленої відомим істориком, етнографом, співробітником етнографічної комісії ВУАН В. Ляскоронським (1859 – 1928), яку було розіслано респондентам на місця [13].

У дослідженні Я. Риженка [17] широко використано документи Полтавських історичного архіву та історичного музею. Детально розглянуто економічні інтереси місцевих чумаків, місце чумацької торгівлі в загальному товарообігу, зібрано нарративні пам’ятки – розповіді колишніх чумаків. Здобуті Я. Риженком відомості дозволили визначити Полтавщину в якості основного осередку чумацтва, уточнити роль та місце промислу серед основних занять українського населення, зробити висновок про значну прибутковість чумакування, уточнити деякі аспекти звичаєвого права чумаків.

У дослідженнях С. Терещенко [18], І. Галюна [19], Н. Малечі [20] зафіксовано значну кількість нарративних пам’яток – розповідей колишніх чумаків та їх нащадків. С. Терещенко ретельно описала та замалювала пам’ятки матеріальної культури промислу (засоби пересування, тяглову силу, житло, їжу, одяг) [18]. В. Білий у своєму дослідженні [21] зафіксував унікальний пласт чумацької демонології, вірувань та повір’їв.

Окремо слід розглянути дослідження одного з членів Етнографічної комісії ВУАН Н. Букатевича [22] присвячене соціально-економічним аспектам чумацького промислу на Півдні України. Праця Н. І. Букатевича (1884 – 1984) “*Чумацтво на Україні (історично-етнографічні нариси)*”. [22; 4, с. 1 – 89] займає особливе місце серед інших досліджень.

Автор, філолог за фахом, працюючи в Етнографічно-діалектологічній секції Одеської Комісії Краєзнавства при ВУАН над студіюванням чумацьких пісень, захопився темою чумацтва і зрозумів, що фольклорні рамки виявилися завужкими для неї. Окрім фольклорних пам’яток, Н. Букатевич залучив до висвітлення проблеми архівні матеріали, статистичні відомості, публікації в періодичних виданнях, нарративні пам’ятки. Коротко зупинившись на історіографії, Н. Букатевич виклав своє оригінальне бачення проблем, що стосувалися взаємозв’язків чумацтва з козацтвом, історії чумацької торгівлі, географії промислу, чинників, що впливали на його розвиток. При цьому акцент було зроблено на викладенні соціально-економічних аспектів чумацтва, показаних у розвитку та в прямій залежності від обставин політичного й економічного життя України, стану міжнародної торгівлі. Дослідник широко використав архівні матеріали та статистичні відомості для детального аналізу соціально-економічних чинників, які впливали на розвиток чумацтва. Здобуті Н. Букатевичем відомості дозволили визначити як чинники, що сприяли розвитку чумацтва на Півдні України, так і ті, що призвели до його занепаду, а також уточнити деякі аспекти взаємин чумаків з офіційною російською владою та поміщиками.

Н. Букатевич планував продовжити фундаментальні дослідження чумацтва, оскільки, підсумовуючи працю, дав собі своєрідне напучування: “...Ще не зібрано силу чумацьких пісень..., не поставлено їх у зв’язок з іншими піснями, наприклад, з козацькими, не з’ясовані історичні нашарування в цих піснях, не вистудійовано стиль та композицію їх. Не з’ясовано, як слід, фізичний та духовний тип чумака. [4, с. 84].

Однак на заваді цьому стали репресії за стандартним обвинуваченням в “українському буржуазному націоналізмі”, які призвели до кількарічного ув’язнення, а згодом змусили Н. Букатевича ніколи більше не повертатися до студій з української етнографії. Внесок Н. Букатевича у розробку економічних та соціальних аспектів

чумацького промислу висвітлено у публікації автора “Науковий доробок Н. І. Букатевича та його значення” [29, с. 72 – 76].

Робота Етнографічної комісії ВУАН по збиранню та систематизації етнографічних і фольклорних джерел про чумацтво відповідала вимогам часу, базувалася на матеріалах, накопичених попередниками. Це давало змогу проаналізувати історичний, соціально-економічний та культурний аспекти феномену чумацтва. Проте плеяді дослідників не судилося завершити розпочатого, і результати копіткої праці було вилучено з наукового обігу на десятиріччя. Роль Етнографічної комісії у пошуку джерел з історії та етнографії чумацтва в різних регіонах України висвітлено в ряді публікацій автора [27; 28; 29].

Дослідження чумацтва радянського періоду базуються переважно на марксистській концепції з притаманним їй соціально-економічним детермінізмом. В історії та етнології це позначилось на тому, що етноси та етнічні явища тлумачились виключно як продукт соціального розвитку і втискувались у жорсткі рамки соціально-економічної парадигми.

В середині 60-х років соціально-економічним аспектам теми присвятив свою монографію український дослідник І. С. Слабеев [38]. З відомих причин І. Слабеев не скористався повною мірою матеріалами, зібраними та впорядкованими його попередниками і піддав критиці історіографію чумацтва XIX сторіччя. Більшість вчених того часу мали в радянській офіційній науці ярлики “буржуазних націоналістів” або, в кращому випадку, “ліберально-буржуазних діячів”. Цим зумовлено було звинувачення їх автором в суб’єктивізмі, ідеалізації, у відсутності “класового” підходу тощо [38, с. 7]. Автор мав на меті розкрити лише соціально-економічний аспект теми. Основною тезою І. Слабеева була та, що протягом чотирьох століть, з часу виникнення у XV ст. і до кінця XIX ст., чумацький промисел належав у багатьох місцевостях України до найважливіших (після землеробства і скотарства), а також що виникнення і розвиток чумацтва були проявами втягування селянства у ринкові відносини. Основною соціальною верствою, причетною до чумацького промислу, автор вважав селянство, вказуючи, що чумацтво було лише однією зі специфічних форм селянської торгівлі епохи феодалізму [38, с. 5,6].

Заслуговують на увагу історичні реконструкції автора щодо виникнення чумацтва та його первісної термінології. При цьому І. Слабеев посилався на ряд архівних джерел, зокрема на “Книгу посольську метрики Великого князя Литовського з 1545 по 1572 роки” та актові книги Полтавського міського уряду.

Того ж року фахівець із проблематики, що стосується громадського побуту і звичаєвого права в українському селі XIX ст. А. Я. Поріцький в монографії “Побут сільськогосподарських робітників країни в період капіталізму” [23] на підставі архівних даних реконструює майнові, договірні-зобов’язальні взаємини між селянами, зокрема чумаками, описує інновації в громадському побуті селян і чумаків, викликані розвитком товарно-грошових відносин в пореформеному селі.

Натомість в діаспорі, в значно сприятливіших обставинах для розвитку історичної та етнологічної науки учень М. Грушевського І. Крип’якевич охарактеризував стан національної торгівлі в кожному з історичних періодів, починаючи з князівської доби і закінчуючи XIX ст. [11]. В одній із монографій він більш детально торкнувся питань товарообміну між західноукраїнськими землями та Росією, виділив основні групи експортних та імпорتنих товарів, вказавши, що купці з Лівобережжя або самі чумакували, або купували сіль у чумаків [10].

Докладний опис солевидобутку та давніх осередків соляної торгівлі в Прикарпатті, а саме в околицях Дрогобича, Стрия, Коломиї, надано Ю. Гошком [6].

Грунтуючись на фактологічному матеріалі дослідник ретельно проаналізував історію, географію (осередки та напрямки торгівлі), чисельність та соціальний склад, розміри чумацької торгівлі, взаємини з австрійським урядом (Дирекцією по продажу солі), економічні особливості прикарпатського чумацтва – промислу *прасолів* [6, с. 161 – 178].

Історію зародження чумацького промислу в контексті розвитку міжнародної торгівлі на українських землях аргументовано висвітлила О. Ф. Сидоренко в своїй монографії [34]. Вона лише застерігала, що, оскільки в джерелах чумацька торгівля висвітлена слабо, важко виділити власне чумацькі валки з-поміж купецьких. Однак наведений нею перелік суто чумацького комплексу товарів може свідчити про активну участь українських чумаків у міжнародній торгівлі.

На нашу думку, більшість радянських істориків ХХ століття так чи інакше перебували в полоні “класового” підходу до розгляду історичних явищ, тому чумацтво як етнокультурне явище не знайшло належного відображення в науковій літературі.

На жаль, це стосується і більш сучасних історичних праць. Наприклад, у одній із колективних комплексних монографій, присвячених проблемам становлення соціально-економічної та етно-політичної історії української нації чумацтву присвячено лише кілька рядків, причому акцент зроблено виключно на його ролі в розвитку українсько-російських та українсько-білоруських зв'язків; у той же час його роль у власне українській історії практично проігноровано [42].

Прихильниця антропологічного підходу в історіографії Н. Яковенко в “*Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України*” взагалі не згадала чумацтво, проте без нього соціокультурні реконструкції епохи виглядають недовершеними, особливо в розділах про колонізацію Дикого Поля [48, с. 175 – 182] та про соціальну структуру ранньомодерного суспільства [48, с. 244 – 251].

Постмодерн привніс в українську історіографію недовіру до глобальних історико-теоретичних схем, фрагментацію історичного знання, рефлексію історика, пошук нових інтерпретацій історичних джерел. Ряд узагальнюючих статей автора початку ХХІ ст., присвячених чумацтву, певною мірою відображають ці тенденції.

Таким чином, підсумовуючи огляд історіографії, яка прямо чи опосередковано стосується теми чумацтва, можна зробити наступні висновки.

Українські та російські історики й етнологи середини ХІХ – початку ХХ ст. згадували про чумацтво фрагментарно, як правило, лише у зв'язку з таким, безперечно визначним для української історії, явищем, як козацтво. Хоча ряд дослідників уважали, що чумацтво має значно більш ранні витoki, ніж козацтво.

Вчені ХІХ ст. зафіксували окремі найяскравіші риси матеріальної та духовної (насамперед фольклору) культури чумацького промислу. Вони розглядали чумацтво вже як релікт етнічної історії українців.

Прорив у розробці проблеми стався лише у 20-х роках ХХ сторіччя, коли вчені-україністи, об'єднані навколо Етнографічної комісії ВУАН (1921 – 1931 роки), поставили собі за мету здійснити комплексне вивчення чумацтва з використанням новітніх, як на той час, методів досліджень. Але внаслідок репресій проти представників української інтелектуальної еліти українознавчі студії було згорнуто, а їхній науковий доробок на тривалий час виключено з обігу.

У радянський період було досліджено деякі соціально-економічні аспекти чумацтва. Було визначено, що за масовістю чумацтво займало третє (після землеробства й скотарства) місце серед традиційних занять українського населення протягом ХVІ – ХІХ сторіч. Однак результати досліджень цього періоду стосувалися

виключно визначення ролі промислу в процесі первісного накопичення капіталу в Україні.

З ряду причин україністика радянського періоду не ставила за мету відтворити цілісну картину розвитку чумацтва на основі синтезу результатів досліджень у різних галузях історичної науки.

Зміни ситуації в галузі суспільних наук середини 1980-х – 1990-х років призвели до того, що етнологи в основному вбачали своє завдання в тому, щоб познайомити широкий загал із здобутками попередників. Водночас ними не надавалося належного значення критичному осмисленню результатів їхніх досліджень. Українознавча література сучасного періоду є далеко не рівноцінною з науковою точки зору. Вона подеколи грішить поспішністю висновків, тенденційністю, белетристичністю викладу матеріалу, що може призвести до утвердження в етнології некоректних або й прямо помилкових уявлень.

Аналіз історіографії проблеми свідчить, що лише комплексний підхід із застосуванням здобутків різних галузей гуманітарних наук надає можливість скласти цілісне уявлення про чумацтво не лише як історичне, соціально-економічне, етнокультурне, етнопсихологічне явище, а як про феномен етнічної історії українського народу; дозволяє відтворити синтетичну картину генези чумацтва, як специфічного етносоціокультурного явища, на широкому історичному тлі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Аксаков И. С.* Исследования о торговле на украинских ярмарках / И. С. Аксаков. – СПб., 1858. – 384 с.
2. *Андреев В. М.* Діяльність В. Петрова в Етнографічній комісії при ВУАН (1921–1933 рр.). / В. М. Андреев // Український історичний журнал. – 2012. – № 5. – С. 77 – 93.
3. *Битва* под Кумейками. // Черниговский листок. – 1863. – № 9.
4. *Букатевич Н. І.* Чумацтво на Україні (історично-етнографічні нариси) / Н. І. Букатевич // Господарство та право: Записки Одеського інституту народного господарства. – Одеса, 1928. – С. 1 – 89.
5. *Бутенко В. А.* Краткий очерк истории русской торговли в связи с историей развития промышленности / В. А. Бутенко. – СПб., 1910. – 120 с.
6. *Гошко Ю. Г.* Промисли й торгівля в Українських Карпатах XV–XIX ст. / Ю. Г. Гошко. – К.: Наукова думка, 1991. – 460 с.
7. *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография / Д. К. Зеленин. – М.: Наука, 1991. – 507 с.
8. *Кіровоградський* обласний державний архів. Матеріали П. Рябкова. – Ф. 304. – Од. зб. 212 – 214, 216 – 217.
9. *Костомаров М.* Слов'янська міфологія. / Упоряд., приміт. І. П. Бетко, А. М. Полотай; вступна ст. М. Т. Яценка. – К.: Либідь, 1994. – 384 с.
10. *Крип'якевич І. П.* Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. / І. П. Крип'якевич. – К., 1953. – 168 с.
11. *Крип'якевич І. П.* Історія України / І. П. Крип'якевич. – Львів, 1990. – 520 с.
12. *Кулишер И. М.* История русской торговли / И. М. Кулишер. – Петербург, 1923. – 328 с.
13. *Ляскоронський В.* Програма для збирання відомостей про чумаків. б/д: Машинопис//Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ НАН України імені М. Рильського. – Ф. 1–3. Од. зб. 77.
14. *Материалы* для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Херсонская губерния. / Составил Генерального штаба подполковник А. Шмидт. – СПб., 1863. – Ч. I. – 556 с.; Ч. II. – 874 с.
15. *Матеріали* до вивчення виробничих об'єднань. – Вип. 2: Чумаки. – К., 1931. – 129 с.
16. *Народна* пам'ять про козацтво. – Запоріжжя, 1991. – 160 с.
17. *Наукові* архівні фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ НАН України імені М. Рильського. Матеріали Я. Риженка. – Ф. 1–4. Од. зб. 345.
18. *Наукові* архівні фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ НАН України імені М. Рильського. Матеріали С. Терещенко. – Ф. 1–4. Од. зб. 341.
19. *Наукові* архівні фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ НАН України імені М. Рильського. Матеріали І. Галюна. – Ф. 1–4. Од. зб. 346.

20. *Наукові* архівні фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ НАН України імені М.Рильського. Матеріали Н.Малечі. – Ф. 1–4. Од. зб. 338.
21. *Наукові* архівні фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ НАН України імені М.Рильського. Матеріали В.Білого. – Ф. 1–4. Од. зб. 340.
22. *Наукові* архівні фонди рукописів і фонозаписів ІМФЕ НАН України імені М.Рильського. Матеріали Н.Букатевича. – Ф. 1–4. Од. зб. 344.
23. *Поріцький А. Я.* Побут сільськогосподарських робітників України в період капіталізму / А. Я. Поріцький. – К.: Наукова думка, 1964. – 139 с.
24. *Проскурова С.* Видатний дослідник чумацтва 20-30-х років ХХ ст. / С. Проскурова // Народна творчість та етнографія. – 2000. – № 1. – С. 98 – 104.
25. *Проскурова С.* Чумаки як виразні носії ментальності та етнічного архетипу українця / С. Проскурова // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – 2000. – Вип. 5. – К.: Унісерв, 2000. – С. 94 – 99.
26. *Проскурова С.* Чумацтво / С. Прокурова // Українці. Історико-етнографічна монографія. У 3-х т. Том 2. – К.: ІМФЕ НАН України, 2005. – С. 76 – 81.
27. *Проскурова С. В.* Етнографічна комісія ВУАН та її роль у вивченні чумацтва (1928–1931) / С. В. Проскурова // Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць. – 2000. – Вип. 4. – К.: Унісерв, 2000. – С. 75 – 80.
28. *Проскурова С. В.* Історіографія чумацтва: Навчальний посібник для студентів гуманітарних спеціальностей / С. В. Проскурова. – Кіровоград: РВТ ІЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 1999. – 42 с.
29. *Проскурова С. В.* Науковий доробок Н. І. Букатевича та його значення / С. В. Проскурова // Вісник КНУ ім. Т.Шевченка: Історія. – 1999. – Вип. 45. – К.: ВЦ “Київський університет”, 1999 – С. 72 – 76.
30. *Проскурова С. В.* Українознавчий аспект соціокультурного освоєння українцями “Дикого поля” в XIV – XVIII ст. / С. В. Проскурова // Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 20: Синьоводська битва 1362 року в контексті історії Східної Європи. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2014. – С. 154 – 162.
31. *Пыпин А. Н.* История русской этнографии / А. Н. Пыпин. – СПб., 1891. – Т. 3:
32. *Рудченко И. Я.* Чумак в народных песнях (этнографический очерк) / И. Я. Рудченко // Вестник Европы. – 1872. – Кн. 9. – С. 208 – 238.
33. *Рудченко И. Я.* Чумацкие народные песни / И. Я. Рудченко. – К., 1874. – 293 с.
34. *Сидоренко О. Ф.* Українські землі в міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). / О. Ф. Сидоренко. – К.: Наукова думка, 1992. – 229 с.
35. *Скальковский А.* Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст. (1733–1768) / А. Скальковский. – Одесса, 1845. – 230 с.
36. *Скальковский А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 2. / А. Скальковский. – Одесса, 1853. – 366 с.
37. *Скальковский А. А.* Соляная промышленность в Новороссийском крае (1715–1847) / А. А. Скальковский. – Одесса, 1846. – 234 с.
38. *Слабеев И. С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні :Чумацький промисел і його роль у соціально-економічному розвитку України XVIII – першої половини XIX ст. / І. С. Слабеев. – К.: Наукова думка, 1964. – 140 с.
39. *Сумцов Н.* К истории слободско-украинского чумачества / Н. Сумцов // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – С. 493 – 498.
40. *Сумцов Н. Ф.* Культурные переживания: Остатки чумачества / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1889. – Т. XXV. – С. 138 – 140.
41. *Украинский народ в его прошлом и настоящем:* В 2 т. – Т. 2. – Петроград, 1916. – С. 361 – 707.
42. *Українська народність:* нариси соціально-економічної та етнополітичної історії / АН УРСР. Ін-т історії; Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (відп. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1990. – 560 с.
43. *Чумаки.* Чумацтво. //Енциклопедія історії України: Т. 10. Т – Я. /Редкол.: В. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2013. – С. 582 –583.
44. *Щербановская* волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии (историко-этнографическое и хозяйственно-статистическое описание). /Составил Т.Осадчий. – Херсон, 1891. – 112 с.
45. *Щербина Ф.* Очерки южно-русских артелей и общинно-артельных форм / Ф. Щербина. – Одесса, 1881. – 379 с.
46. *Энциклопедический словарь.* Т. XXXIX: Чугуев – Шен / Издатели: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон; Под ред. К. К. Арсеньева, Ф. Ф. Петрушевского. – СПб.: Типография Акц. Общ. Брокгауз–Ефрон, 1903. – 491 с.
47. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків: У 3 т. / Д. І. Яворницький. – К., 1990. – Т. 1. – 592 с.
48. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розшир / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

49. Янсон Ю. Статистические исследования о хлебной торговле в Одесском районе / Ю. Янсон. – СПб., 1870. – 412 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

С. В. Проскурова

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ОБЗОР ИСТОРИОГРАФИИ ЧУМАЧЕСТВА

Проблема чумачества в системе общественных наук принадлежит к наименее разработанным. Роль и место, которые ей отведены, явно не отвечают значительности этого уникального явления в истории Украины. Отдельные исследования промысла в этнографии, фольклористике, социальной и экономической истории, этнологии вызвали необходимость систематизировать научные труды соответственно хронологическому принципу.

Ключевые слова: историография, чумачество, чумацкая валка, чумацкий фольклор.

S. V. Proskurova

Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University

SUMMARY OF CHUMAK HISTORIOGRAPHY

The issue of Chumaks is the least developed within the system of social sciences. The role and value it is assigned obviously fail to comply with the significance of this unique phenomenon in the Ukraine's history.

19th century authors recorded separate outstanding features of intellectual (above all, folklore) and social-regulatory culture of Chumak occupation. They considered Chumaks as a relic of ethnic culture of the Ukrainians.

A breakthrough in the development of the issue occurred in 1920s, when Ukrainian researchers united around the Ethnographic Committee of the National Academy of Sciences of Ukraine (1921-1931) undertook a comprehensive study of Chumaks using modern methods. However, when cleansing purges broke out, they had to cut down the research, and their holdings were permanently withdrawn.

Certain socioeconomic aspects of the issue of Chumaks were studied during the Soviet period. Soviet historians were primarily interested in the role of the Chumak occupation in the process of original accumulation of capital in Ukraine.

Changes in the situation in social sciences in mid-1980s-1990s lead to activation of research interest in Chumak phenomenon in the field of history and ethnology.

Separate ethnographic, folklore, social and economic history, and ethnologic studies of the Chumak occupation have intensified the need to systematize these studies chronologically.

Keywords: historiography, ethnology, Chumaks, Chumakvalka, Chumak folklore.

REFERENCES

1. *Aksakov I. S.* Issledovaniya o trgovle na ukrainskikh yarmarkakh / I. S. Aksakov. – SPb., 1858. – 384 s.
2. *Andryeyev V. M.* Diyal'nist' V. Petrova v Etnohrafichniy komisiyi pry VUAN (1921–1933 rr.). / V. M. Andryeyev // Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal. – 2012. – № 5. – S. 77 – 93.
3. *Bytva pod Kumeyskamy.* // Chernyovskyy lystok. – 1863. – № 9.
4. *Bukatevych N. I.* Chumatstvo na Ukrayini (istorychno-etnografichni narysy) / N. I. Bukatevych // Hospodarstvo ta pravo: Zapysky Odes'koho instytutu narodnoho hospodarstva. – Odesa, 1928. – S. 1 – 89.
5. *Butenko V. A.* Kratkiy ocherk istorii russkoy trgovli v svyazi s istoriyey razvitiya promyshlennosti / V. A. Butenko. – SPb., 1910. – 120 s.
6. *Hoshko YU. H.* Promysly y torhivlya v Ukrayins'kykh Karpatakh XV–XIX st. / YU. H. Hoshko. – K.: Naukova dumka, 1991. – 460 s.
7. *Zelenin D. K.* Vostochnoslavjanskaya etnografiya / D. K. Zelenin. – M.: Nauka, 1991. – 507 s.
8. *Kirovohrads'kyi oblasnyy derzhavnyy arkhiv.* Materialy P. Ryabkova. – F. 304. – Od. zb. 212–214, 216 – 217.
9. *Kostomarov M.* Slov'yans'ka mifolohiya. /Uporyad., prymit. I. P. Betko, A. M. Polotay; vstupna st. M. T. Yatsenka. – K.: Lybid', 1994. – 384 s.
10. *Kryp'yakevych I. P.* Zv'yazky Zakhidnoyi Ukrayiny z Rosiyeyu do seredyny XVII st. / I. P. Kryp'yakevych. – K., 1953. – 168 s.
11. *Kryp'yakevych I. P.* Istoriya Ukrayiny / I. P. Kryp'yakevych. – L'viv, 1990. – 520 s.
12. *Kulisher I. M.* Istoriya russkoy trgovli / I. M. Kulisher. – Peterburg, 1923. – 328 s.

13. *Lyaskorons'kyy V.* Prohrama dlya zbyrannya vidomostey pro chumakiv. b/d: Mashynopys//Naukovi arkhivni fondy rukopysiv i fonozapysiv IMFE NAN Ukrayiny imeni M. Ryl's'koho. – F. 1–3. – Od. zb. 77.
14. *Materialy* dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannyye ofitserami General'nogo shtaba: Khersonskaya guberniya. /Sostavil General'nogo shtaba podpolkovnik A. Shmidt. – SPb., 1863. – CH. I. – 556 s.; CH. II. – 874 s.
15. *Materialy* do vyvchennya vyrobnychkykh ob'yednan'. – Vyp. 2: Chumaky. – K., 1931. – 129 s.
16. *Narodna* pam'yat' pro kozatstvo. – Zaporizhzhya, 1991. – 160 s.
17. *Naukovi* arkhivni fondy rukopysiv i fonozapysiv IMFE NAN Ukrayiny imeni M. Ryl's'koho. *Materialy* YA. Ryzhenka. – F. 1–4. Od. zb. 345.
18. *Naukovi* arkhivni fondy rukopysiv i fonozapysiv IMFE NAN Ukrayiny imeni M. Ryl's'koho. *Materialy* S. Tereshchenko. – F. 1–4. Od. zb. 341.
19. *Naukovi* arkhivni fondy rukopysiv i fonozapysiv IMFE NAN Ukrayiny imeni M. Ryl's'koho. *Materialy* I. Halyuna. – F. 1–4. Od. zb. 346.
20. *Naukovi* arkhivni fondy rukopysiv i fonozapysiv IMFE NAN Ukrayiny imeni M. Ryl's'koho. *Materialy* N. Malechi. – F. 1–4. Od. zb. 338.
21. *Naukovi* arkhivni fondy rukopysiv i fonozapysiv IMFE AN Ukrayiny imeni M. Ryl's'koho. *Materialy* V. Biloho. – F. 1–4. Od. zb. 340.
22. *Naukovi* arkhivni fondy rukopysiv i fonozapysiv IMFE NAN Ukrayiny imeni M. Ryl's'koho. *Materialy* N. Bukatevycha. – F. 1–4. Od. zb. 344.
23. *Porits'kyy A. YA.* Pobut sil's'kohospodars'kykh robitnykiv Ukrayiny v period kapitalizmu / A. YA. Porits'kyy. – K.: Naukova dumka, 1964. – 139 s.
24. *Proskurova S.* Vydatnyy doslidnyk chumatstva 20-30-kh rokiv XX st. / S. Proskurova // *Narodna tvorchist' ta etnohrafya*. – 2000. – № 1. – S. 98 – 104.
25. *Proskurova S.* Chumaky yak vyrazni nosiyi mental'nosti ta etnichnoho arkhetypu ukrayintsya / S. Proskurova // *Etnichna istoriya narodiv Yevropy: Zb. nauk. prats'*. – 2000. – Vyp. 5. – K.: Uniserv, 2000. – S. 94 – 99.
26. *Proskurova S.* Chumatstvo / S. Proskurova // *Ukrayintsi. Istoryko-etnohrafichna monohrafya*. U 3-kh t. Tom 2. – K.: IMFE NAN Ukrayiny, 2005. – S. 76 – 81.
27. *Proskurova S. V.* Etnohrafichna komisiya VUAN ta yiyi rol' u vyvchenni chumatstva (1928–1931) / S. V. Proskurova // *Etnichna istoriya narodiv Yevropy: Zb. nauk. prats'*. – 2000. – Vyp. 4. – K.: Uniserv, 2000. – S. 75 – 80.
28. *Proskurova S. V.* Istoriografya chumatstva: Navchal'nyy posibnyk dlya studentiv humanitarnykh spetsial'nostey / S. V. Proskurova. – Kirovohrad: RVT ITS KDPU im. V. Vynnychenka, 1999. – 42 s.
29. *Proskurova S. V.* Naukovyy dorobok N. I. Bukatevycha ta yoho znachennya / S. V. Proskurova // *Visnyk KNU im. T. Shevchenka: Istoriya*. – 1999. – Vyp. 45. – K.: VTS “Kyivskiy universytet”, 1999 – S. 72 – 76.
30. *Proskurova S. V.* Ukrayinoznavchyy aspekt sotsiokul'turnoho osvoyennya ukrayintsyamy “Dykoho polya” v XIV – XVIII st. / S. V. Proskurova // *Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky*. – Vypusk 20: Syn'ovods'ka bytva 1362 roku v konteksti istoriyi Skhidnoyi Yevropy. – Kirovohrad: RVV KDPU im. V. Vynnychenka, 2014. – S. 154 – 162.
31. *Pypin A. N.* Istoriya russkoy etnografii / A. N. Pypin. – SPb., 1891. – T. 3.
32. *Rudchenko I.YA.* Chumak v narodnykh pesnyakh (etnograficheskiy ocherk) / I. YA. Rudchenko // *Vestnik Yevropy*. – 1872. – Kn. 9. – S. 208 – 238.
33. *Rudchenko I.YA.* Chumatskiye narodnyye pesni / I. YA. Rudchenko. – K., 1874. – 293 s.
34. *Sydorenko O. F.* Ukrayins'ki zemli v mizhnarodniy torhivli (IX – seredyna XVII st.) / O. F. Sydorenko. – K.: Naukova dumka, 1992. – 229 s.
35. *Skal'kovskiy A.* Nayezydy gaydamak na Zapadnuyu Ukrainu v XVIII st. (1733–1768) / A. Skal'kovskiy. – Odessa, 1845. – 230 s.
36. *Skal'kovskiy A.* Opyt statisticheskogo opisaniya Novorossiyskogo kraja. CH. 2. / A. Skal'kovskiy. – Odessa, 1853. – 366 s.
37. *Skal'kovskiy A. A.* Solyanaya promyshlennost' v Novorossiyskom kraje (1715–1847) / A. A. Skal'kovskiy. – Odessa, 1846. – 234 s.
38. *Slabyeyev I. S.* Z istoriyi pervisnoho nahromadzhennya kapitalu na Ukrayini :Chumats'kyy promysel i yoho rol' u sotsial'no-ekonomichnomu rozvytku Ukrayiny XVIII – pershoi polovyny XIX st. / I. S. Slabyeyev. – K.: Naukova dumka, 1964. – 140 s.
39. *Sumtsov N. K.* istorii slobodsko-ukrainskogo chumachestva / N. Sumtsov // *Kiyevskaya starina*. – 1884. – T. VIII. – S. 493 – 498.
40. *Sumtsov N. F.* Kul'turnyye perezhivaniya: Ostatki chumachestva / N. F. Sumtsov // *Kiyevskaya starina*. – 1889. – T. XXV. – S. 138 – 140.
41. *Ukrainskiy* narod v yego proshlom i nastoyashchem: V 2 t. – T. 2. – Petrograd, 1916. – S. 361 – 707.

42. *Ukrayins'ka narodnist'*: narysy sotsial'no-ekonomichnoyi ta etnopolitychnoyi istoriyi / AN URSS. In-t istoriyi; Redkol.: YU. YU.Kondufor (vidp. red.) ta in. – K.: Nauk. dumka, 1990. – 560 s.
43. *Chumaky*. Chumatstvo. //Entsyklopediya istoriyi Ukrayiny: T. 10. T – YA. /Redkol.: V. Smoliiy (holova) ta in.. NAN Ukrayiny. Instytut istoriyi Ukrayiny. – K.: Naukova dumka, 2013. – S. 582 – 583.
44. *Shcherbanovskaya volost'* Yelisavetgradskogo uyezda Khersonskoy gubernii (istoriko-etnograficheskoye i khozyaystvenno-statisticheskoye opisaniye). /Sostavil T. Osadchiy. – Kherson, 1891. – 112 s.
45. *Shcherbina F.* Ocherki yuzhno-russkikh artiley i obshchinno-artel'nykh form / F. Shcherbina. – Odessa, 1881. – 379 s.
46. *Entsiklopedicheskiy slovar'*. – T. XXXIX: Chuguyev – Shen / Izdateli: F. A. Brokgauz, I. A. Yefron; Pod red. K. K. Arsen'yeva, F. F. Petrushevskogo. – SPb.: Tipografiya Akts. Obshch. Brokgauz–Yefron, 1903. – 491 s.
47. *Yavornits'kiy D. Í.* Ístoríya zaporoz'kikh kozakív: U 3 t. / D. Í. Yavornits'kiy. – K., 1990. – T. 1. – 592 s.
48. *Yakovenko N.* Naris ístoríi seredn'ovíchnoi ta rann'omodernoi Ukraíni. – 2-ge vid., pereroblene ta rozshir / N. Yakovenko. – K.: Kritika, 2005. – 584 s.
49. *Yanson YU.* Statisticheskíye issledovaniya o khlebnoy torgovle v Odesskom rayone / YU. Yanson. – SPb., 1870. – 412 s.

ABOUT THE AUTHOR

Proskurova Svitlana Volodymyrivna – Candidate of Sciences in History, Associate Professor of the Department of the History of Ukraine, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State Pedagogical University.

УДК: 94(477)“1861/1917”

О. Л. Ковальков

*Центральноукраїнський державний педагогічний університет
імені Володимира Винниченка*

ІНФОРМАТИВНА ЦІННІСТЬ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ В ДОСЛІДЖЕНІ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ ПОРЕФОРМЕНОГО СЕЛА (НА ПРИКЛАДІ ОЛЕКСАНДРІЙСЬКОГО ПОВІТОВОГО ЗЕМСТВА)

У статті проаналізовано земські статистичні матеріали як тип історичних джерел з історії України другої половини XIX – початку XX ст. на прикладі Олександрійського повіту Херсонської губернії. Доведено, що вивчення матеріалів земської статистики дозволяє всебічно дослідити усі складові соціальної історії українського пореформеного села. Окреслено головні підходи до методики використання земських статистичних джерел у локально-історичних дослідженнях.

Ключові слова: *Херсонська губернія, Олександрійський повіт, повітове земське зібрання, повітова земська управа, земська статистика, історична регіоналістика.*

Реформи 1860 – 1880-х років докорінним чином змінили життя населення українських земель, котрі були складовою імперії Романових. Незважаючи на запізнілість, неповність та непослідовність, у цілому вони відкрили шлях Україні до ринкової економіки, а українській людині – до більш-менш доступної освіти, медицини. Реформи також сприяли становленню в Україні засад громадянського суспільства.

Початок реформам було покладено по-справжньому революційним для тогочасної російської дійсності царським маніфестом від 19 лютого 1861 року про скасування кріпосного права та особистої залежності селян. 1862 року було розпочато реформування фінансової системи Російської імперії, а також започатковано реформу збройних сил. Остання, розпочавшись з переозброєння армії, вдосконалення постачання та управління нею завершилася у 1874 році введенням загальної військової повинності для чоловіків у віці від 21 року зі скороченням терміну служби з 25 до 6 років. 1864 року було проведено судову реформу, яка запровадила в імперії європейські стандарти судочинства з гласним процесом,